

Рецензії

“НЕПРЕМЕННО ПОБОЛЬШЕ ПИШИТЕ”

[Рец.]: Листи Михайла та Марії Могілянських до Іллі Шрага (1907–1917 рр.): наукове видання / Упорядкування, передмова, примітки Т. П. Демченко, С. Г. Іваницької. – Чернігів: Просвіта, 2014. – 144 с.

Особа Михайла Могілянського – українського публіциста, літературного критика, письменника, бібліографа, громадського діяча потрапила в поле зору дослідників не так давно. На жаль, доля Могілянського за радянської влади була типово трагічною для представника української інтелігенції кінця XIX – початку XX ст. Голодного 1932 р. у Харкові померла дружина Олександра Олексіївна. Наступного 1933 р. наукову діяльність Михайла Михайловича було визнано “антирадянською”, відсторонено від керівництва Постійною комісією по складанню біографічного словника діячів України та вислано поза межі України. З чотирьох дітей двоє – Лідія та Дмитро – з інтервалом у сім місяців загинули у лещатах сталінських репресій, донька Олена була репресована. Михайло Михайлович глибоко переживав особисту трагедію, на нервовому ґрунті у нього виникло захворювання крові. Помер М. Могілянський у 1942 р. у далекому сибірському селі Велика Мурта Красноярського краю. Могила не збереглася, але збереглася пам’ять нащадків та бажання повернути сучасникам чесне ім’я невтомного діяча українського відродження.

Суттєвий внесок у дослідження життєвого шляху та популяризацію наукового та літературного доробку М. Могілянського зробили Т. Журавльова, Г. Курас, С. Ляшко, Ю. П’ядик, В. Сарбей, М. Слабошпицький, Ю. Хорунжий, М. Чабан, В. Шевчук, Н. Шумило. З нагоди 140-ї річниці від дня народження Михайла Михайловича у вересні 2013 р. побачив світ окремих номер журналу “Пам’ятки України”, у якому колективом авторів (Т. Демченко, О. Єрмоленко, Т. Журавльова, С. Іваницька, С. Ляшко, Г. Степанець, М. Чабан) відтворені віхи життя та діяльності Михайла Могілянського, опубліковано автобіографію та дещо з маловідомої рукописної спадщини, укладено бібліографічний покажчик, що, сподіваємося, стане відправною точкою для подальшого вивчення його біографії.

А в березні 2014 р. у Чернігівському видавництві “Просвіта” вперше побачили світ листи Михайла Михайловича та його матері Марії Миколаївни до відомого українського політичного та громадського діяча, адвоката, члена чернігівської “Громади” та “Просвіти” Іллі Людвиговича Шрага. Збірка, упорядкована невтомними дослідницями творчого доробку М. Могілянського Тамарою Павлівною Демченко та Світланою Григорівною Іваницькою, репрезентує епістолярну спадщину діячів українського руху, розкриваючи нюанси взаємовідносин представників різних поколінь національного відродження, деталізує їх характер і та проливає світло на ставлення до подій тогочасного політичного життя. Епістолярний жанр передбачає відкрите, щире спілкування адресатів, тож для історика є надзвичайно цікавим та незаангажованим видом джерел, який дозволяє з високим рівнем достовірності реконструювати події минувшини і при цьому показати особистість автора в її неповторності. Публікація таких джерел є необхідною умовою для детальнішого відтворення як біографії окремої людини, так і подій конкретного історичного періоду. Заглиблюючись у подробиці такого листування, із захватом відчуваєш подих часу.

Життя та діяльність Михайла Михайловича Могілянського тісно пов’язані з Черніговом. Тут 22 листопада (4 грудня за новим стилем) 1873 р. він з’явився на світ у великій щасливій родині Михайла Яковича та Марії Миколаївни Могілянських. Батько Михайло Якович середню освіту здобував у Чернігівському духовному училищі, а потім у духовній семінарії, але продовжувати духовну кар’єру відмовився. Після закінчення юридичного факультету Київського університету 1866 р. повернувся до Чернігова. Двадцять років працював у Чернігівському окружному суді товаришем голови, пізніше очолював кримінальне відділення суду. Михайло Якович був переконаним лібералом, послідовним прибічником демократичних судових удосконалень середини XIX ст., у своїй діяльності не допускав тиску згори, був беззаперечним моральним авторитетом і для родини, і для колег. Мати Михайла Михайловича Марія Миколаївна (уроджена Максимович) закінчила з відзнакою Київську Фундуклеївську гімназію. Прагнення до широкої громадської діяльності та внутрішня потреба допомагати всім, хто цього потребує – головні риси, які відзначав Михайло у характері матері. Марія Миколаївна брала участь у роботі Чернігівської громадської бібліотеки, багато років була членом її правління. Родина Могілянських знаходилася у дружніх відносинах з

найскравішими представниками чернігівської української громадськості Коцюбинськими, Русовими, Шрагами, Рашевськими. У колі друзів в сім'ї Могілянських читали прязьке видання Шевченкового "Кобзаря", в домашній бібліотеці батька були праці Ф. Лассала та М. П. Драгоманова. Мати Михайла завжди співчувала громадським інтересам сина. За її згоди в оселі Могілянських під прикриттям батькового соціального становища знайшла прихисток українська нелегальна бібліотека гімназійного гуртка, на ім'я Михайла випишувався для бібліотеки демократичний галицький часопис "Народ". Пізніше Михайло Могілянський не втрачав зв'язків з Чернігівщиною: брав участь у роботі Чернігівської губернської вченої архівної комісії, прагнув бути в курсі громадських справ. Живучи далеко від рідного міста, він писав в квітні 1917 р. І. Л. Шрагу: "Ось до Чернігова я б поїхав би і газету редагувати, та ба, душа рада в рай, та гріхи (мабуть) не пуцають!... Запишіть мене до Чернігівської "Просвіти" членом... Хоча сим зв'язуюся з Черніговом! ... Хоч би ви мене не забували, та хоч коротенько сповіщали, що і як у Вас робиться" (с. 68–69)¹.

У червні 1917 р. Михайло Михайлович Могілянський повертається з Петрограда до рідного краю. Разом з Вадимом Модзалевським він організував Чернігівське українське видавництво "Сіверянська думка", був активним кореспондентом місцевої газети "Черниговский край", вів окрему колонку в "Черниговской земской газете". Окрім того, діяч брав активну участь у політичному житті міста, зокрема, в організації на Чернігівщині "Союзу українських автономістів-федералістів", виборах до Всеукраїнських установчих зборів, був заступником керівника тодішньої місцевої "Просвіти" Івана Коновала. У 1919 р. він очолював літературний комітет Чернігівського відділу народної освіти, відповідав за видання творів українських письменників, які планувала друкувати комісія Ради кооперативних з'їздів. З 1923 р. розпочався київський період наукової та літературної діяльності М. Могілянського.

Загалом із багатої епістолярної спадщини М. М. Могілянського надруковано не занадто багато – побачили світ його листи до В. І. Вернадського, М. С. Грушевського, М. М. Коцюбинського, В. М. Міяковського, К. А. Федіна. Листи Михайла (5) та Марії Могілянських (1) до І. Л. Шрага доби початкового етапу Української революції вже друкувалися у одному з випусків журналу "Пам'ятки України" (див.: Листи Михайла Могілянського до Іллі Шрага / упоряд. та комент. Т. Демченко, С. Іваницької // Пам'ятки України: історія і культура. – К., 2013. – № 9. – С. 27–31). Частково зміст цього епістолярію використовувався у студіях різних авторів про І. Л. Шрага та М. М. Могілянського.

Листи Михайла та його матері Марії Могілянських до Іллі Шрага в повному обсязі побачили світ уперше. Загалом до книги увійшло двадцять вісім листів, датовані вони 1908–1917 рр., написані російською та українською (з січня 1917 р.) мовами. Переважна більшість оригіналів зберігаються нині у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, два листи виявлені у фонді І. Шрага у Державному архіві Чернігівської області і один у фондах Літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського. Цікаво було б почитати зворотні листи Могілянському від Шрага, але, на жаль, вони не збереглися.

В змістовній вступній статті Т. П. Демченко й С. Г. Іваницької "Життєвий та творчий шлях Михайла Могілянського в контексті його епістолярної спадщини" висвітлено історіографію питання, основні факти біографії героїв діалогу та їх стосунки, процес формування ідентичності Могілянського, етапи його громадсько-політичної діяльності та провідні ідеї публіцистичного доробку дореволюційного періоду. Як підкреслюють упорядники, "оприлюднення повного масиву епістолярної спадщини М. Могілянського, яка зберігається в архівосховищах Чернігова, дасть змогу, крім данини пам'яті цієї різнобічно обдарованої, яскравої постаті кінця ХІХ – першої половини ХХ ст., заповнити деякі лакуни його біографії, розширити коло доступних джерел для характеристики суттєвих проблем, котрі хвилювали тогочасну інтелігенцію, переконливіше показати шлях столичного російського журналіста до українських витоків" (с. 5). На думку авторів передмови, запропоновані увазі читача листи "мають не лише локальне значення як свідчення дружби двох земляків, пов'язаних спільним фахом, близькими, хоча й не тотожними політичними поглядами. Вони багатопланові й змістовні, бо висвічують – крізь призму особистого сприйняття та "життєвих пригод" двох непересічних кореспондентів – проблеми, що хвилювали українське й російське громадянство в кризові моменти існування Російської імперії: 1906–1908 рр. (від розпуску Першої Державної Думи й початку запровадження столипінських реформ) до 1915–1917 рр. (друга, критична для Росії, фаза Першої світової війни й початок Лютневої революції), перший етап Української національно-демократичної революції з її великими надіями й сподіваннями (від утворення Центральної Ради до початку осені 1917 р.)" (с. 25-26). Щодо листів Марії Миколаївни Могілянської, слід також погодитися з думкою упорядників, що "епістолярний доробок матері не тільки відтінює, надає несподіваного звучання листам сина, але може слугувати прекрасною ілюстрацією до портрета освіченої жінки – громадської діячки і водночас матері початку ХХ ст. Водночас хотілося б відзначити і любов до рідного міста й краю, що нею просякнуті листи матері й сина: вона постає через низку дрібних подробиць й зацікавлення долею чернігівських знайомих. Не останню роль, безумовно, відігравала й фахова допомога І. Шрага при розв'язанні різних нагальних справ матеріального характеру" (с. 26).

Не дивлячись на те, що Шраг і Могілянський належали до різних поколінь (різниця у віці 25 років), їхні долі неймовірно переплетені. Обидва народилися на давній чернігівській землі, рано втратили батьківську підтримку. Навчалися у Чернігівській гімназії, де і отримали перший досвід "громадського виховання та конспірації". Обидва вищу юридичну освіту здобували у Петербурзькому університеті, з якого за "студентський бунт" були виключені та вислані під нагляд поліції на батьківщину. Ілля Шраг екстерном довчився у Київському університеті, М. Могілянський – отримав довгоочікуваний диплом у Новоросійському. Науковим керівником дипломного проекту Іллі Шрага був відомий вчений-правознавець, уродженець

¹ Тут і далі по тексту посилання на рецензовану працю.

Чернігівщини О. Кістяківський, який був старшим товаришем та репетитором по Чернігівській духовній семінарії та вчителем по Київському університету батька Михайла Могилянського Михайла Яковича. Професія адвоката – людини, покликаної покласти свої знання на ниву служіння рідному народові, приваблювала їх обох. Отримавши диплом юриста, М. М. Могилянський брав участь у великих “аграрних” та політичних процесах у Глухові, Чернігові, Вінниці, Києві, Петербурзі. Як і І. Л. Шраг свого часу, він обіймав виборні посади у найбільш демократичних на той час земських установах: гласного Городнянського повітового земського зібрання та мирового судді у Городні.

Коли передчасно помер батько, Михайлу був 21 рік і юнак у пошуках життєвої опори зближується з товаришем та колегою батька, людиною надзвичайно високого авторитету у середовищі чернігівської інтелігенції – Іллею Людвиговичем Шрагом. Відносини Михайла Могилянського та Іллі Шрага відзначалися особливою теплотою, відкритістю, взаємопідтримкою, а з боку Михайла ще й глибокою повагою. Листи починаються зверненням “дорогий”, “милий” Ілля Людвигович, “ужасно мне досадно, что даже письменно с Вами никак не побеседую”, на закінчення завжди “крепко жму руку”, “обнимаю”, “кланяюсь усім Вашим”, а ще “скорее выходите на Свет Божий и будьте здоровы”, “обіймаю Вас сердешно”. Зі цих сторінок проглядає туга за батьківщиною та близькою по духу людиною, другом та радником: “скучаю без вестей от Вас...”, “скучаю по Чернигову и весне, которой здесь сегодня впервые лишь чуть-чуть запахло...”, “дуже був би щасливий, якби вдалося якось вирватися до Чернігова. Але, на жаль, здається, мені доводиться залишити усяку надію на те, щоб побувати в Чернігові хоч би літом. І се мене вельми пригнічує, бо Петроград надокучив до краю” (с. 64, 66).

Листи дають підстави для твердження про визначальний характер впливу Іллі Людвиговича на формування національної самоідентичності М. М. Могилянського. Їхні політичні переконання не завжди співпадали, але обидва віддавали всі свої сили на розвиток українського руху, його ідейну та практичну підтримку, сподіваючись на реалізацію “національно-територіальної автономії України та загального виборчого права” (с. 80).

М. М. Могилянський захищав інтереси І. Л. Шрага на гучному процесі підписантів “виборзької відозви”. Листи до Шрага свідчать, що Могилянський наполегливо шукав будь-які можливості, щоб домогтися бодай зменшення терміну ув’язнення, намагався підбадьорити його в час відбування покарання у чернігівській в’язниці, повідомляючи столичні новини. А коли виникла ситуація з відмовою Іллі Шрага у справі влаштування Могилянського на посаду заступника голови Чернігівського окружного суду, через небажання “випихати чиновника Спановського з живого місця”, Михайло Михайлович щиро зізнається: “... не буду мати ніякої претензії, навіть краплини претензії. Думаю, що повірите, що кажу се зовсім щиро” (с. 72).

У найбільш вирішальні періоди свого життя саме до Іллі Людвиговича звертався за порадою Михайло. Його думка особливо цікавила у справі виходу з лав партії кадетів у травні 1917 р. через незгоду у національному питанні. У листі від 25 травня 1917 р. Могилянський пересилає Шрагу копію своєї заяви про причини такого вчинку (с. 73–74). Радився Михайло Михайлович з Іллею Людвиговичем і в справах професійних, а надто у текстах листів спостерігається необхідність почути критичну точку зору Шрага з приводу політичних реалій, своїх журналістських дописів та літературного доробку.

Листи Марії Миколаївни Могилянської дають унікальну змогу окреслити маловідомий світ особистих стосунків (до речі, не завжди приязних) між представниками української й російської інтелігенції, характеризують скрутний матеріальний стан родини Могилянських та безмежну материнську любов до сина, яка виявлялася у настійливих намаганнях облаштувати побут родини Михайла та сприяти його кар’єрі.

Окремо слід відзначити довідковий апарат видання. Тексти листів супроводжують ґрунтовні наукові коментарі упорядників. У додатках вміщено, окрім традиційних покажчиків імен та географічних назв, цікаві й змістовні публікації М. М. Могилянського з приводу хибних оцінок та викривленого розуміння спрямованості українського руху в Російській державі, що відбивались свого часу на шпальтах петроградської та чернігівської періодики. Останні передруки важливі тим, що більшість газет та часописів давно вже стали бібліографічною рідкістю, а тому є малоприступними для фахівців. Фрагмент спогадів М. М. Могилянського із журналу “Былое” про роки навчання у Чернігівській гімназії та становлення національної самоідентифікації – яскраве доповнення до портрету молодого інтелектуала Російської імперії на межі XIX – XX ст. і одночасно - до історії українського руху на Чернігівщині. Особливу вагу має укладений Т. П. Демченко бібліографічний покажчик публікацій М. М. Могилянського у чернігівській пресі, оскільки така робота, зроблена вперше, потребувала ретельного опрацювання архівних колекцій номерів часописів та газет. Як відзначають автори передмови, цей список “засвідчує тривалий зв’язок автора з своєю малою батьківщиною, демонструє його постійне зацікавлення громадським і земським життям Чернігівщини, прагнення долучитися бодай у який спосіб до повсякденних турбот своїх земляків, а також інформувати їх про події всеросійського й світового значення” (с. 27).

В цілому матеріали рецензованого видання переконливо доводять думку упорядників про те, що М. М. Могилянський “за своїм світовідчуттям, творчою енергетикою, типом мислення, темпом життя, енциклопедизмом, нарешті, певною “розкиданістю” своїх творчих інтересів був типовою постаттю інтелектуала “Срібного століття” – унікальної конструкції ренесансного типу культури, що розквітла в умовах російської імперської дійсності на початку XX ст. Можливо, не такою сліпуче-яскравою, як деякі його “зіркові сучасники”, але помітною. Щоправда, на відміну від багатьох його “ближніх” і “дальніх” знайомих по петербурзькому світу, характерною рисою його натури була “подвійна ідентичність” – поєднання в громадській та мистецькій свідомості елементів “общеруськості” й “українськості”. Все це було оповите тенденціями “європеїзму”... М. Могилянський, людина з європейським типом свідомості, обізнана зі світовою

літературою й філософією, активно долучався до творення нової естетичної парадигми в українській культурі...” (с. 28).

На с. 36 вміщені фото кореспондентів – М. М. Могилянського та І. Л. Шрага. На обкладинці - рядки з листа Могилянського до Шрага. Красивий, стрімкий почерк “старої школи”, як свідчення про людину з певних кіл соціуму, її розумовий та естетичний рівень. Можливо, почерк відбивав і певні риси яскравої мистецької натури героя, що згодом так натхненно була відображена в графічному портреті пензля Михайла Жука.

Загалом, видання листів Михайла та Марії Могилянських до Іллі Шрага є вагомим джерелом не лише для дослідження регіональної історії, а й для відтворення безперервності процесу українського національного життя у взаємозв'язках його відомих представників. Як уявляється, рецензована збірка має бути корисною для науковців, викладачів, студентів, краєзнавців, усіх, хто цікавиться громадсько-політичною історією України імперської доби та часів Великої революції, для тих, хто не байдужий до історії й буття славетних родин Чернігівщини.

Хотілося б, аби й надалі з'являлися подібні книжки з таким само високим рівнем обробки джерел і наукової інтерпретації інформації - коментуванням, примітками тощо. Маловідома ще цінна інтелектуальна спадщина М. М. Могилянського: проза, політична публіцистика, літературно-критичні статті, спогади, епістолярій чекають своїх дослідників і прочитання широким загалом. Такі видання - найвагоміший внесок у скарбницю національної культури, у справу відродження нації.

О. С. Гейда

[Рец.]: Тетеріна-Блохин Д. Історія української політичної еміграції в славних іменах.- Полтава-Мюнхен: видавець Шевченко Р.В., 2011. – Т.ІІ. – 414 с.

Результати визвольних змагань та спроби розбудови незалежної державності 1917-1920 рр. українців дістали різну оцінку в зарубіжній та вітчизняній історіографії. Можна безкінечно продовжувати дискусії щодо результатів Української національно-демократичної революції, визначати позитивні та негативні наслідки відносно становища України під владою Російської імперії, або у порівнянні з досягненнями інших народів Центрально-Східної Європи, неможливо заперечити того, що Україна не здобула повноцінної державності. Не повною буде оцінка тих подій без врахування тоталітарного характеру більшовицької влади, її національної та соціальної політики, внаслідок якої загинули мільйони мешканців Радянської України.

В умовах диктатури та посилення русифікації, накладання заборони на національні ідеї, український патріотизм, велике значення у боротьбі за відродження української державності мала діяльність тієї частини учасників визвольних змагань, що виїхала на еміграцію до європейських та американських країн. В еміграції продовжувався розвиток національної ідеї, підводилися перші підсумки визвольних змагань та усвідомлення їх досвіду, згуртування українських сил, представлення світу українських проблем.

Автор рецензованої книги представляє інтелектуальну активну складову української діаспори. Професор Дарина Тетеріна-Блохин, доктор філософії, кандидат педагогічних наук, професор, член-кореспондент УВАН, почесний академік АН ВШ України, очолює асоціацію “Українсько-Німецької співдружності” та окрім наукових досліджень займається громадською роботою, зміцненням німецько-українських наукових зв'язків, популяризацією наукового доробку української діаспори в Україні, Німеччині та інших зарубіжних країнах.

Книга пані Дарини представляє інтерес для українського суспільства тим, що автор зосереджує увагу на історії української політичної еміграції, у тому числі періодів “залізної завіси” та “перебудови”. Водночас безперечно цінним є відображення поглядів українських громадсько-політичних діячів діаспори на результати визвольних змагань, аналіз ними прорахунків державотворення, здобудків тощо, оскільки дослідження ґрунтується на спогадах та публікаціях діячів української діаспори, зокрема професора Юрія Бойка-Блохина.

Уявлення про книгу буде не повним, якщо не сказати кілька слів про нашого славного співвітчизника, політичного діяча та вченого. Професор Ю.Бойко-Блохин (1909-2002 рр.) народився у Миколаєві, брав активну участь у визвольних змаганнях періоду Другої Світової війни, подальшу боротьбу за українську державність продовжив вже в еміграції. Видатний вчений, теоретик, історик літератури, літературний критик, автор багатьох ґрунтовних досліджень творчості Т. Шевченка, І. Франка, В. Стефаника, М. Хвильового, О. Ольжича, часто виступав організатором громадських та наукових інституцій української діаспори, що безперечно сприяло об'єднанню та консолідації її наукового та політичного потенціалу, тому звернення автора рецензованої книги до його спогадів є логічним та обґрунтованим.

Насамперед зазначимо, що автор цілком свідомий неможливості ґрунтовного висвітлення у повному обсязі усіх аспектів історії української політичної еміграції в межах однієї книги, тому це лише окремі її фрагменти та інформування про праці діаспорних вчених, які в Україні ще не набули поширення.

Гаслом передмови автора є широковідомий вислів “Без знань минулого немає майбутнього”, який важко заперечити. Автор цю істину перш за все адресує сучасній політичній еліті України: “Народ, провідна вества якого не вміє або не хоче користуватися з досвіду минулого, відстає в життєвій боротьбі, в своєму